

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

MIŁOSZ WALERZAK*

POWIAZANIA WIDOKOWE JAKO JEDNO Z KRYTERIÓW GENIUS LOCI W OGRODACH HISTORYCZNYCH

VIEW CONNECTIONS AS ONE OF THE GENIUS LOCI CRITERIONS IN HISTORIC GARDENS

Streszczenie

Powstanie miejsca wyjątkowego, niepowtarzalnego, posiadającego *genius loci* wiąże się misterną kompozycją wielu czynników. W tworzonych przez człowieka przeróżnych założeniach ogrodowych obserwujemy wiele przenikających się walorów, które harmonijnie łączą się z zastanym naturalnym krajobrazem. Wśród wymienionych czynników ukształtowanie terenu jest niezwykle istotne, gdyż wiążą się z nim dalekie i bliskie widoki. Ta niematerialna sieć powiązań widokowych łączy wszelkie elementy i walory kompozycji ogrodu w całość i jednoczy obiekt z otoczeniem. Utwierdza nas w przekonaniu, że jest to właśnie owo wyjątkowe i magiczne miejsce, posiadające *genius loci*. Graficzne analizy powiązań widokowych pozwalają zbadać te relacje i porównać, jak się zmieniały w różnych etapach historycznych ogrodu. Komputerowe modele trójwymiarowe są doskonałym narzędziem do przeprowadzenia badań zanikających lub już nieistniejących powiązań widokowych.

Słowa kluczowe: powiązania widokowe, analiza widokowa, ogrody historyczne, wirtualny model ogrodu

Abstract

Formation of an exceptional place which has *genius loci* is connected with many. Among many garden foundations created by a human, we observe many of infiltrating values, which are harmonically connected with a natural landscape. Among mentioned factors the landscape relief is very important because it is strictly connected to distant and close views. This immaterial net of view connections joins all elements and garden composition values into one. It unites the object with an environment. It makes us sure that it is exactly the exceptional and magic place which has *genius loci*. Grafic analysis of view connections let explore these relations and compare how they have changed during historical stages of a garden. Three-dimensional, virtual models are a great tools helpful in exploring blurred or non-existent views connections. It might have been a factor which determined the location and creation of many splendid gardens.

Keywords: views connections, view analysis, historic gardens, virtual model of a garden

* Miłosz Walerzak, Kierunek Architektura Krajobrazu, Wydział Architektury, Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie, e-mail: miloszwalerzak@op.pl

WSTĘP

Na czym polega wyjątkowość miejsca? Czym jest dokładnie duch opiekuńczy miejsca?... Trudno na te pytania jednoznacznie odpowiedzieć. Wśród istotnych cech decydujących o powstaniu miejsca wymienić można położenie i rzeźbę krajobrazu, bogatą historię w postaci obiektów architektury, legendy i anegdoty o znanych ludziach związanych z danym miejscem oraz widoki. Czynniki te tworzą pierwsze odczucia decydujące o indywidualności miejsca. W przestrzeni będącej ogrodowym dziełem człowieka stworzonym w wybranym przez niego miejscu, rejestrujemy wiele misternie skomponowanych walorów, które harmonijnie komponują się z zastanym tam otoczeniem.

Pośród tych czynników topografia terenu wydaje się być niezwykle istotna, a wraz z nią wiąże się obecność dalekich i bliskich widoków. Powiązania widokowe tworzą niematerialną sieć, która wiąże wszystkie wcześniej wymienione czynniki oraz kompozycję ogrodu w całość i jednoczy obiekt z krajobrazem. Widoki ujmują nas pięknem oraz przenikają do naszej podświadomości, utwierdzając w przekonaniu, że jest to właśnie jedyne w swoim rodzaju miejsce – wyjątkowe, magiczne, posiadające *genius loci*.

Analizy widokowe umożliwiają zbadanie powiązań widokowych w różnych etapach historycznych założenia ogrodowego. Wykonując je na historycznych planach, inwentaryzacjach oraz współczesnych fotografiach lotniczych, możemy prześledzić zamiany, jakie następują w kompozycji i skonfrontować je z efektami wizji lokalnej w obiekcie. Jednakże praca na płaskich, dwuwymiarowych planach i fotografiach nie oddaje w pełni obrazu. Dlatego właśnie trójwymiarowe komputerowo stworzone modele, wykonane na podstawie materiałów archiwalnych, mogą w dużej części oddać realny obraz kompozycji ogrodowej z danego przedziału historycznego. W zależności od potrzeb matryce mogą być wykonane w różnym stopniu dokładności. Takie zobrazowanie historycznego obiektu pozwala na odtworzenie cennych wartości kompozycji, które mogły zostać zatarte poprzez liczne późniejsze przekształcenia i nawarstwienia. Ponadto studialne modele w znacznym stopniu ułatwiają uchwycenie szeregowego układu wzajemnie tworzących się relacji i powiązań pomiędzy architekturą, ogrodem i krajobrazem.

W poszczególnych epokach historycznych powiązania widokowe do pewnego czasu miały głównie znaczenie militarne. Dogodne usytuowanie rezydencji na wzniesieniu umożliwiało pełną panoramę widoków, a ich kontrolowanie dawało bezpieczeństwo. W ogrodach powiązania widokowe zaczęły mieć istotne znaczenie i być włączane do kompozycji w epoce renesansu. Połączenie widokowe rezydencji mieszkalnej poprzez tarasowy ogród na otaczający krajobraz stało się wzorem realizowanym we Włoszech w przeróżnych formach kompozycyjnych. Sprzyjało temu niezwykle urozmaicone i malownicze ukształtowanie terenu.

W barokowych ogrodach urozmaicona rzeźba terenu odgrywała mniejszą rolę, potężne obszary wypełniane dziedzińcami, basenami i boskietami wymagały dużych płaskich przestrzeni. W tym przypadku kompozycja wiąże się z charakterystyczną naturalną topografią terenu Francji. Widoki w tych ogrodach łączyły się z ważniejszymi zakończeniami osi kompozycji, szczególnie osi głównej. Sztywne, rygorystyczny układ tych ogrodów mało wiązało się z krajobrazem, a dalekie osie bardziej miały na celu optyczne przedłużenie kompozycji niż łączenie ogrodu z naturalnym otoczeniem.

Prawdziwe bogactwo widoków i ich kompozycyjnych powiązań odnajdujemy w krajobrazowych ogrodach z końca XVIII oraz z XIX wieku. Tutaj krajobraz staje się wyznacznikiem stylu, a jego naturalne piękno rządzi rozmieszczeniem poszczególnych elementów ogrodu. W krajobrazowych założeniach każda forma rzeźby terenu mogła być perfekcyjnie dopasowana do kompozycji ogrodu lub też sam ogród idealnie wpisywał się w istniejące otoczenie. Widoki rządziły naturalistycznymi ogrodami tak jak związki miarowe barokowymi.

Wspaniałe przykłady realizacji ogrodowych w tym stylu utożsamiane są z pojęciem *genius loci*, co dotyczy zwłaszcza obiektów z terenu Anglii. Istotą kompozycji naturalistycznych ogrodów były widoki i powiązania z krajobrazem, zatem nasuwa się tu wniosek, że obecność i różnorodność widoków jest jednym z ważnych czynników decydujących o wyjątkowości miejsca.

We wszystkich trzech stylach znajdziemy wiele realizacji, o których można powiedzieć, że posiadają wyjątkową tożsamość miejsca. Przykładem mogą tu być znane obiekty renesansowe: Villa Lante i Villa d'Este; barokowe: Vaux-le Vicomte czy też Chantilly oraz wreszcie krajobrazowe: Stow, Stourhead, Leeds. W Polsce również znajdziemy założenia ogrodowe z tak zwanym duchem miejsca, chociaż nie są one tak spektakularne i rozległe jak zagraniczne wzorce. Wiele wspaniałych krajowych obiektów aktualnie „wegetuje” z na wpół czytelną lub wręcz szczątkową kompozycją i czeka lepszych czasów.

Obiekty takie jak Mogilany, Nieborów, Wilanów czy też Lubostroń, Natolin, Arkadia to tylko niektóre z wyjątkowych miejsc, w których powstały nieprzeciętne ogrody.

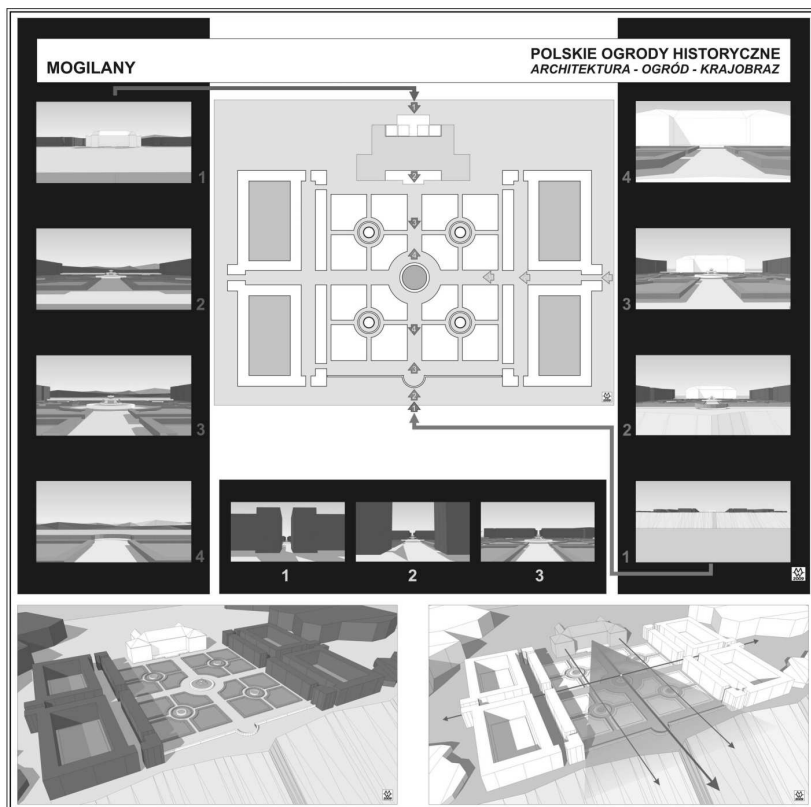
Jednotarasowy renesansowy ogród w Mogilanach, położony na wysoczyźnie skarpy, kompozycyjnie ukierunkowany był na panoramiczny widok łańcucha górskiego Tatr. Całe założenie charakteryzowało się prostym i zwięzłym układem ściśle powiązanych elementów programu, a powiązania widokowe były zarówno z rezydencji mieszkalnej, jak i z terenu ogrodu. Ważne kompozycyjnie osie rozmieszczone wzdłuż głównej osi prowadziły widoki w daleki krajobraz.

Barokowy ogród w Nieborowie, założony w końcu XVII wieku, wyróżnia się silnym zaakcentowaniem osi głównej przez szeroką aleję. Była ona łącznikiem regularnej, formowanej kompozycji ze swobodnym, naturalnym otoczeniem, tworząc szeregowy układ: *architektura* → *ogród* → *krajobraz*. Późniejsze rozbudowy i przekształcenia kompozycji ogrodowej sprzyjały powstawaniu kolejnych widoków łączących między innymi część barokową z nowym fragmentem naturalistycznym.

Urządzony w 1800 roku krajobrazowy ogród w Lubostroniu jest przykładem pięknej naturalistycznej kompozycji z rezydencją usytuowaną w najważniejszym punkcie całego układu. Pałac, wzorowany na palladiańskiej Villi Rotonda, wybudowany został na niewielkim wzniesieniu i stanowi dominantę całego założenia. Z niego rozchodzą się promieniście widoki we wszystkich kierunkach, łącząc poszczególne części całego obiektu. Swobodne układy roślinne, z założenia nawiązujące do naturalnego krajobrazu, wykazują silne podporządkowanie narzuconym w kompozycji osiom widokowym. Jednak jest to zauważalne dopiero przy głębszej analizie obiektu. Rozplanowanie grup i masywów drzew umożliwia powiązania widokowe różnych miejsc zarówno na terenie założenia ogrodowego, jak i otaczającego krajobrazu pól i łąk oraz z malowniczą doliną rzeki Noteci.

Również na terenach północno-wschodniej Polski znajdujemy wiele nieprzeciętnych kompozycji ogrodowych przepięknych *genius loci*. Obiekty takie

jak Kamieniec, Proсна, Bęsia czy Sztynort to przykłady, w których od samego początku miejsce i jego wybór były istotnym czynnikiem decydującym o powstaniu rezydencji, a przy niej ogrodu.

Rys. 1. Model ideogramu rekonstrukcji ogrodu w Mogilanach. Fragmenty głównych części ogrodu oraz powiązania widokowe z krajobrazem otaczającym, opr. M. Walerzak

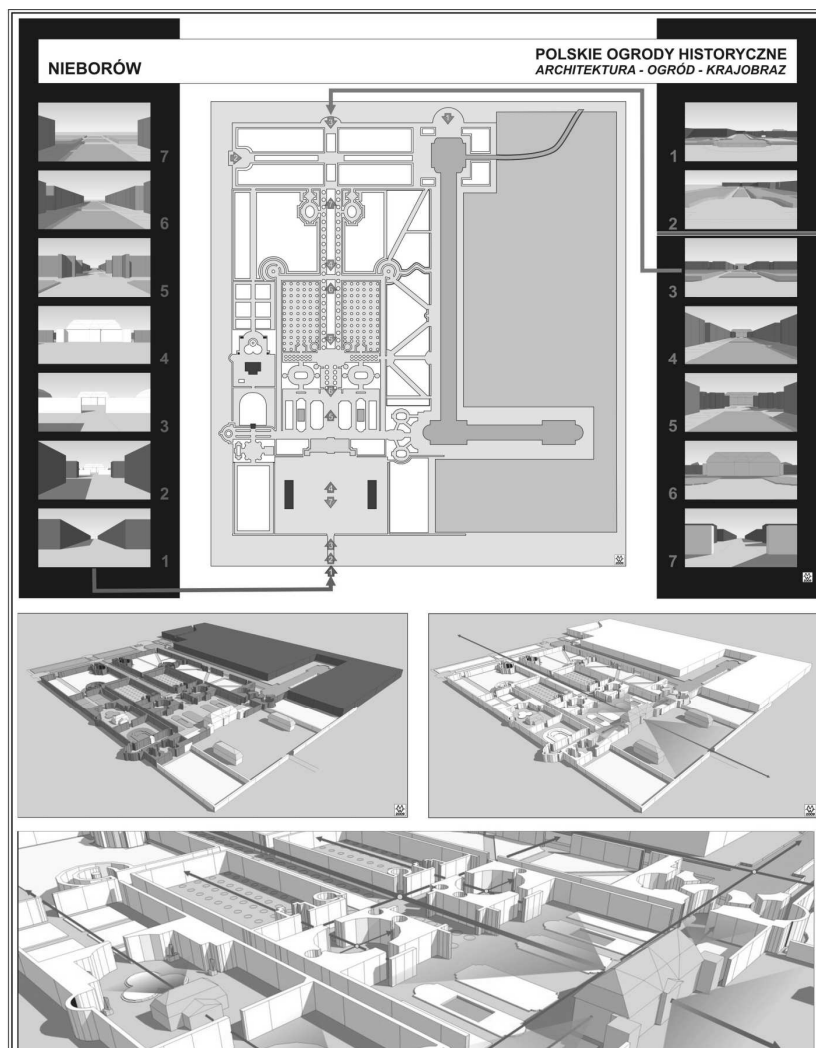
Fig. 1. A model of the reconstruction ideogram of the garden in Mogilany. Fragments of the main parts of the garden and view connections with circumjacent landscape, elab. M. Walerzak

Fascynująca kraina Warmii, Mazur i Powiśla o bogatej rzeźbie terenu z licznymi jeziorami i lasami niezwykle inspirowała do tworzenia wyjątkowych kompozycji ogrodowych.

Wspaniały zespół pałacowo-ogrodowy w Kamieńcu stworzony został jako okazała rezydencja rodzinna, a jego położenie wśród malowniczych krajobrazów zachodniej części dawnych Prus przekłada się na liczne powiązania widokowe pomiędzy ogrodem a jego otoczeniem. Obiekt usytuowany w zakolu rzeki Liwy, nad brzegiem jeziora Gaudy, otoczony jest łańcuchem niewielkich wzgórz.

Kompozycja barokowego ogrodu w Kamieńcu umożliwiała wzrokową łączność pomiędzy poszczególnymi częściami obiektu i otoczeniem. Teren salonu ogrodowego miał rozległe otwarcie widokowe w kierunku kopca i dalej na jezioro Gaudy oraz otaczające je lasy wśród naturalnego krajobrazu. Ponadto sam kopiec dawał możliwość bardzo szerokich otwarć widokowych na okolicę, łącząc w ten

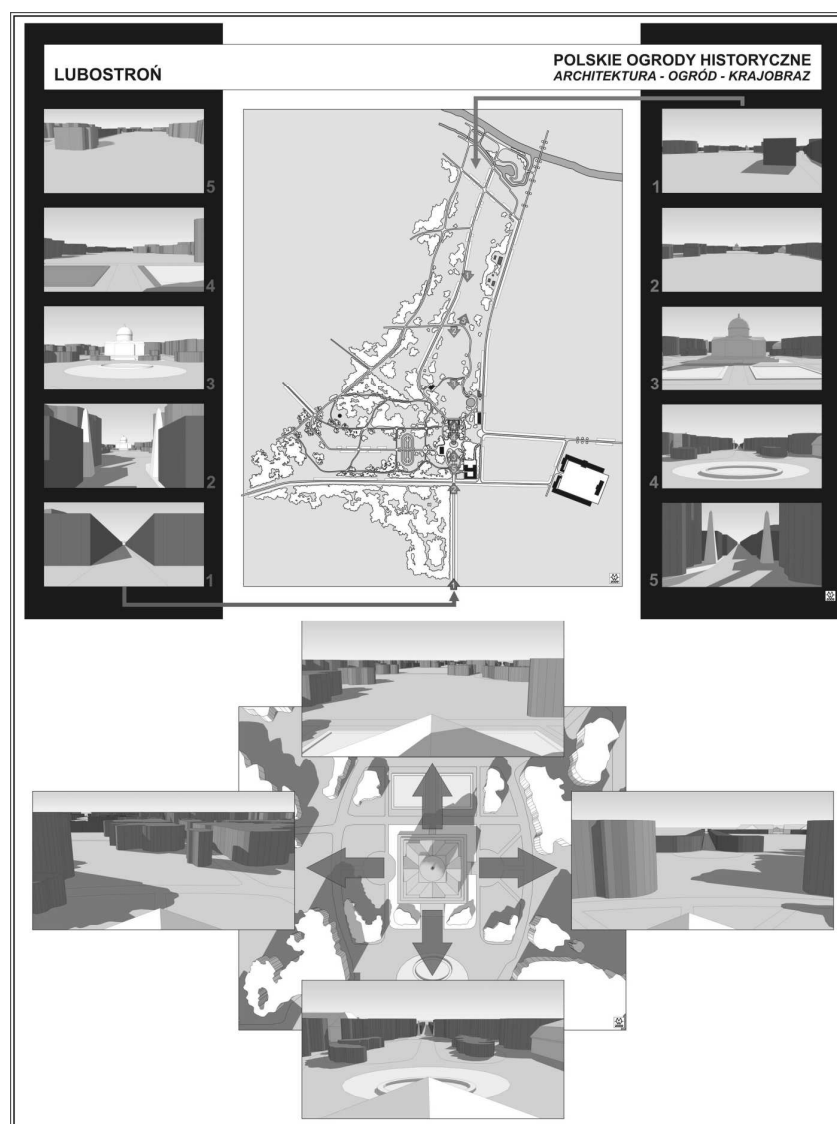
sposób naturalny krajobraz z formalną kompozycją barokowego ogrodu. Istnieje hipoteza, że wspomniany kopiec był pozostałością po dawnym grodzisku¹ istniejącym na tym terenie znacznie wcześniej, a całe francuskie założenie rezydencjonalne w Kamieńcu zostało tak zaprojektowane, aby wykorzystać i wkomponować ten archaiczny element krajobrazu.

Rys. 2. Model barokowego ogrodu w Nieborowie. Perspektywy fragmentów ogrodu oraz ważniejsze powiązania widokowe wewnątrz i na zewnątrz kompozycji, opr. M. Walerzak

Fig. 2. A model of the reconstruction ideogram of the garden in Mogilany. Fragments of the main parts of the garden and view connections with circumjacent landscape, elab. M. Walerzak

¹ Walerzak M., *Ogrody francuskie w krajobrazie Warmii i Mazur na wybranych przykładach*, rozprawa doktorska pod kierunkiem dr. hab. inż. arch. Z. Myczkowskiego, prof. PK, maszynopis, Politechnika Krakowska 2007.

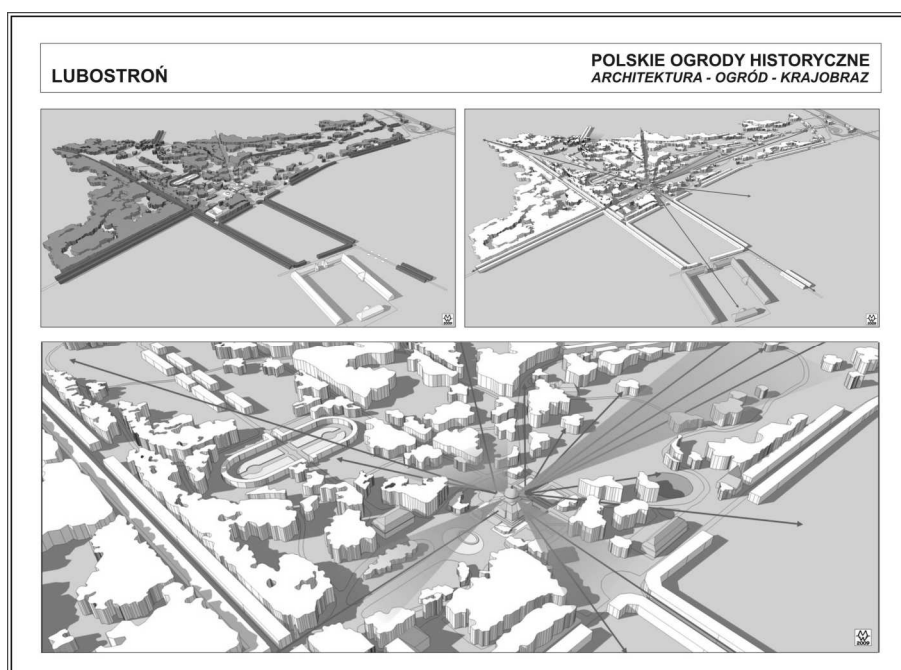
Rys. 3. Założenie pałacowo-ogrodowe w Lubostroń. Perspektywy fragmentów ogrodu oraz widoki z pałacu, opr. M. Walerzak

Fig. 3. The palace-garden foundation in Lubostroń. Perspectives of fragments of the garden with views from the palace, elab. M. Walerzak

Liczne powiązania widokowe barokowego ogrodu w Kamieńcu zostały wykorzystane w późniejszej krajobrazowej kompozycji.

Natomiast Sztynort Wielki, położony znacznie bardziej na wschód od Kamieńca, usytuowany został na półwyspie, otoczonym trzema jeziorami: Mamry, Kirsajty i Dargin. Ten wyjątkowy obiekt stanowi przykład mistrzowskiej lokalizacji posiadłości i ogrodu w naturalnym krajobrazie.

Rys. 4. Cyfrowy model założenia pałacowo-ogrodowego w Lubostroń oraz ważne powiązania widokowe z częściami ogrodu i krajobrazu otaczającego, opr. M. Walerzak

Fig. 4. The digital model of the palace-garden foundation in Lubostroń and important view connections together with parts of the garden and circumjacent landscape, elab. M. Walerzak

Pierwsza budowla pałacowa w Sztynorcie była usytuowana na nieistniejącym obecnie półwyspie Dargin. Zniszczenia rezydencji dokonał podnoszący się poziom wód związany z budową tamy w pobliżu Węgorzewa². Podniesienie poziomu jeziora Mamry spowodowało przebicie półwyspu, na którym leży obecnie Sztynort i powstanie cieśniny wodnej nazywanej jeziorem Kirsajty³.

Nowa rezydencja powstała w połowie XVI wieku i ponownie dla jej lokalizacji wybrano półwysep. Wielokrotnie przebudowywany w XVII i XIX wieku pałac zachował swoje doskonałe posadowienie i nadal stanowi dominantę całego półwyspu.

Pałac usytuowano w centrum półwyspu na wzniesieniu sięgającym 122 metrów nad poziom morza, a dookoła po obrzeżach lądu znajduje się pierścień sześciu podobnych wzniesień. Takie zróżnicowanie terenu warunkowało powstanie tarasowego salonu ogrodowego. Kontrastują z nimi płaskie tereny pół i łąk i łagodnie opadające stoki sięgające brzegów jeziora Sztynorckiego. Na północ od pałacu w odległości około 1 kilometra znajduje się najwyższe wzgórze na tym terenie – 132 metrów n.p.m., które stanowi doskonałe miejsce widokowe na cały zespół

² Tama miała chronić zamek w Węgorzewie i spowodować korzystniejsze warunki dla znajdujących się tam młynów żarnowego i stępowego. M. Toeppen, *Historia Mazur – przyczynek do dziejów krainy i kultury polskiej*, Wydawnictwo Borussia, Olsztyn 1995.

³ *Ibidem*.

rezydencjonalny i okolicę. Pozostałą przestrzeń wypełniają tereny o względnie małą zróżnicowanej wysokości. Szczególnie duże przestrzenie znajdujemy na zachód od rezydencji. Wschodni i północny oraz częściowo zachodni fragment półwyspu jest terenem mocno podmokłym i porośniętym lasami.

Główne powiązania widokowe w barokowej kompozycji ogrodu to widok z pałacu i z terenu dziedzińca na jezioro Sztynorckie, otoczone łąkami i kompleksami leśnymi. Widoki z pałacu sięgały dalej w kierunku jeziora Dargin i miasta Giżycka, a z drugiej strony rezydencji w kierunku jeziora Mamry i miasta Węgorzewa⁴. Podobnie w zakończeniach alei poprzecznej w ogrodzie, tam również rozciągały się przepiękne widoki na malowniczy krajobraz półwyspu Sztynorckiego. W tych miejscach wybudowano pawilon herbaciarni w 1816 roku i pawilon neogotycki, zwany kapliczką, z 1830 roku. Budynki te akcentowały zakończenia alei i dawały możliwość oglądania krajobrazu otaczającego ówczesny krajobrazowy park.

Niezwykle ciekawie powiązana widokowo była główna oś założenia. W obu kierunkach kończyła się jeziorem. Od strony południowo-zachodniej jeziorem Sztynorckim, a od strony północno-wschodniej jeziorem Kirsajty.

Teren półwyspu Sztynorckiego charakteryzuje się przepięknym malowniczym krajobrazem. Można wręcz powiedzieć, że jest on miniaturą całego regionu mazurskiego. Znajdujemy tam stawy i małe jezioro Sztynorckie, otwarte przestrzenie pól i łąk skonstrastowane z bagnami oraz lasami z przepięknym starodrzewem – namiastką dawnej Puszczy Sztynorckiej⁵. Trudno jednoznacznie stwierdzić, jak duży obszar był pokryty lasami w XVI i XVII wieku, jednak na późniejszych dziewiętnastowiecznych mapach topograficznych tereny zalesione pokrywają się ze stanem dzisiejszym⁶. Ta niezwykła mozaika przyrodnicza przeplatająca się z rozległym założeniem pałacowo-ogrodowym jest niemalże kwintesencją kształtowania przestrzeni w myśl idei *genius loci*⁷.

„Kulminacją wszystkich cudowności na Mazurach jest jezioro Mamry z przylegającymi do niego lasami dębowymi, z głębokimi zatokami oraz wyspami i przede wszystkim parkiem w Sztynorcie. Dla przybywającego tu imponujące jest pierwsze wrażenie, całkowicie odurza wyniosłością i dostojnością dębów, gdy powoli budzi się świadomość, człowiek odnajduje siebie jako nieskończenie małą istotę, a park wydaje się boską salą, której kolumnami są pnie drzew, sklepienie zaś tworzą ich korony”, tak pisał A. Eckert⁸, entuzjasta uroków mazurskich krajobrazów, zachwycając się niezwykłością miejsca, w którym znajduje się Sztynort.

Wspomniane obiekty, przepięknie położone w polskim krajobrazie, doskonale wpisywały się w otoczenie. Stanowią one niezwykle cenną wartość kulturową i historyczną. Doskonałe połączenie naturalnego krajobrazu oraz ogrodowego dzieła człowieka tworzy niezwykle i niepowtarzalne miejsca. Trójwymiarowe wirtualne modele są dobrym narzędziem do zbadania zacierających się lub nie-

⁴ Powiązanie widokowe w kierunku Giżycka i Węgorzewa widoczne jest z dwóch przeciwległych okien w najwyższej kondygnacji pałacowego strychu. Wizja lokalna autora.

⁵ O Puszczy Sztynorckiej wzmiankują źródła: M. Dönhoff, *Dzieciństwo w Prusach Wschodnich*, Wydawnictwo Słowo, Berlin 1993; U. Dohna zu Gräfin, *Gärten und Parke in Ostpreußen. 400 Jahre Gartenkunst*, Herford 1993.

⁶ Stan aktualny określono na podstawie mapy topograficznej z 1985 roku.

⁷ M. Walerzak, *Założenie pałacowo-ogrodowe w Sztynorcie Wielkim. Historia i rozwój kompozycji ogrodowej [w:] „Sztynort utracone dziedzictwo czy szansa na ocalenie?”*, materiały konferencyjne, Olsztyn 2009.

⁸ M. Toeppen, *op. cit.*

istniejących już powiązań widokowych, które mogły być ważnym czynnikiem stanowiącym o wyjątkowości danego założenia ogrodowego. Czynnikiem, który mógł być decydujący o lokalizacji i powstaniu wielu wspaniałych ogrodów historycznych.

BIBLIOGRAFIA

- DOHNA ZU GRÄFIN U., *Gärten und Parke in Ostpreußen. 400 Jahre Gartenkunst*, Herford 1993.
- DÖNHOF M., *Dzieciństwo w Prusach Wschodnich*, Wydawnictwo Słowo, Berlin 1993.
- TOEPPEN M., *Historia Mazur – przyczynek do dziejów krainy i kultury polskiej*, Wydawnictwo Borussia, Olsztyn 1995.
- WALERZAK M., *Aspekty kompozycji wybranych ogrodów barokowych Mazur i Powiśla*, Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, materiały konferencyjne, Kraków 2007.
- WALERZAK M., *Gładysze, Kamieniec, Słobity, Sztynort. Ogrody barokowe przy rezydencjach dawnych Prus*, Wydawnictwo Borussia, Olsztyn 2010.
- WALERZAK M., *Ogrody francuskie w krajobrazie Warmii i Mazur na wybranych przykładach*, rozprawa doktorska pod kierunkiem dr. hab. inż. arch. Z. Myczkowskiego, prof. PK, maszynopis, Politechnika Krakowska 2007.
- WALERZAK M., *Założenie pałacowo-ogrodowe w Sztynorcie Wielkim. Historia i rozwój kompozycji ogrodowej*, [w:] „Sztynort utracone dziedzictwo czy szansa na ocalenie?”, materiały konferencyjne, Wydawnictwo Borussia, Olsztyn 2009.